

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 13, Sayı 36, Temmuz 2026 / Volume 13, Issue 36, July 2026

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş/Received: 07.12.2025

Kabul/Accepted: 22.04.2026

DOI: 10.17822/omad.133601

Atıf/Citation: Keleş, Reyhan ve Osman Nuri Karadayı. "Osmanlı Somut Kültürel Mirasına Bir Katkı: Nedim'in Üsküdar Çeşmeleri Üzerine Tarih Manzumeleri." *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 13/36 (2026): 267-281.

Reyhan KELEŞ

Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Türk İslam Edebiyatı Anabilim Dalı, e-mail: reyhankelles@atauni.edu.tr (Corresponding Author)
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3040-3081>

Osman Nuri KARADAYI

Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tasavvuf Anabilim Dalı, e-mail: onuri.karadayi@atauni.edu.tr
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0253-907X>

Osmanlı Somut Kültürel Mirasına Bir Katkı: Nedim'in Üsküdar Çeşmeleri Üzerine Tarih Manzumeleri

A Contribution to the Ottoman Tangible Cultural Heritage: Nedim's Rhymed Chronograms on Fountains of Uskudar

Öz: Suyun insanlık tarihi için önemli olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Hayatın devamı için elzem olmasının yanı sıra milletlerin medenileşmelerinde de suyun önemi büyüktür. Su mimarisinin oluşum ve gelişiminde İstanbul'u iyi bir ev sahibi olarak görmek mümkündür. İstanbul, su mimarisini oluşturan sebils, hamam, bent, kemer, çeşme ve şadırvan gibi yapılarıyla su medeniyetinin inşasında önemli bir rol üstlenmiştir. Bu kültür, toplumda yaşayan bireyler olarak elbette şairleri de etkilenmiştir. İstanbullu Nedim bu şairlerdendir. Nedim şiirlerinde III. Ahmed ve Damad İbrahim Paşa'nın yaptırdığı yapılara tarihler düşürmüştür. Bu yapılardan biri su mimarisinin önemli unsurlarından biri olan çeşmelerdir. Nedim, Üsküdar'da bulunan 6 çeşme ve 1 maksem olmak üzere toplam 7 yapıya tarih düşürmüştür. Bu çalışmada Nedim'in Üsküdar'da yapılan çeşmeler için yazdığı tarih manzumeleri ele alınacak çeşmelerin bugünkü durumları hakkında bilgi verilecek ve bu yapılardan ayakta kalan çeşmeler görselleriyle birlikte incelenecektir. Nedim'in manzumelerde yer alan ifadeleri ile çeşmelerin özellikleri mukayese edilecek, methe mazhar olan yönleri değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Somut kültürel miras, su medeniyeti, Üsküdar, Nedim, Şiir.

Abstract: The importance of water in human history is an indisputable fact. In addition to being essential for the continuation of life, water has also played a significant role in the development and civilization of societies. Istanbul can be regarded as an exemplary setting for the formation and development of water architecture. With its structures such as sebils, baths, dams, aqueducts, fountains, and shadırvans, Istanbul has played a crucial role in the construction of a water-based civilization. This cultural environment naturally influenced poets as members of society, and Nedim of Istanbul is one of these poets. In his poetry, Nedim composed chronograms for various structures commissioned during the reign of Sultan Ahmed III and under the patronage of Nevşehirli Damat İbrahim Pasha. One of these structures is the fountain, which constitutes a significant element of water architecture. Nedim wrote chronograms for a total of seven structures in Uskudar, including six fountains and one water distribution structure (maksem). This study examines the chronograms written by Nedim for the fountains in Uskudar, provides information on their present conditions, and analyzes the surviving fountains with reference to visual materials. The expressions found in Nedim's poems are compared with the architectural features of the fountains, and the aspects that are praised in the poems are evaluated.

Keywords: Tangible cultural heritages, water civilisation, Uskudar, Nedim, Poetry.

Giriş

Su tüm canlıların var olabilmesi ve hayatın devamlılığı için temel bir unsurdur. Bunun yanı sıra ayrıca medeniyetlerin varlığı, gelişimleri ve gelecekleri için de önemlidir. Özellikle İslâm medeniyeti söz konusu ise dinî vecibelerin yerine getirilebilmesi için suya ayrı bir ehemmiyet atfedilir. Tarih boyunca birçok devletin temiz su temin etme, taşıma gibi sorunları olmuştur. Bu

sorun dünyanın birçok bölgesinde mevcut olup temiz suyu olmadıkları için hastalanan, hatta ölen insanların haberlerine hala rastlanabilmektedir. Birçok medeniyete ev sahipliği etmiş olan İstanbul, tarih boyunca su mimarisini oluşturan çeşme, hamam, sebil, şadırvan gibi yapılarıyla geleceğe önemli miraslar bırakmıştır. Henüz evlerde suyun akmadığı, çeşme/sebil gibi yollardan suyun temin edildiği XVIII. yüzyılda bir beldeye yapılacak bugün için küçük, o gün için oldukça büyük bir hizmet olan çeşmelerin, bölge insanı için ne kadar önemli olduğu muhakkaktır. Avusturyalı filozof ve toplum eleştirmeni olarak bilinen Ivan Illich (1926-2002), Türkçeye çevirisi yapılacak olan *H₂O ve Unutmanın Suları* adlı eserinin Türkçe basımı için yazdığı önsözünde İslam medeniyetiyle yoğrulan Osmanlı'nın suya verdiği önemi öğrendiğinde yaşadığı şaşkınlığı samimi bir üslupla şöyle dile getirir:

“İstanbul’dan yollanan mektubu aldıktan sonra kütüphaneye gittim ve birkaç gün ‘İstanbul’un sularına daldım. Sadece yüzeysel olarak inceleyebildiğim hâlde, 9 ciltlik Lane Poole’daki ma birleşimlerinin zenginliği kısa sürede beni sarhoş etti. Hanefilik mezhebindeki suyla ilgili yasaların inanılmaz yalınlığından çok etkilendim. Osmanlı (tatlı-sert) siyasetindeki bilgelik ve İstanbul’daki su tesisatının yeniden kurulmasında gösterilen üstün başarı beni derinden etkiledi... Tursun Bey’in, Sultan Mehmet biyografisinde yeni su tesisatı ile yeni camiler arasında kurulan bağlantıyı okurken suyla dinsel ayin arasındaki ilişkinin öngörülemez duygusal boyutunu anladım. Ancak kendimi bu anlam zenginliğine yabancı hissetmiyorum... Yine de İslam’ın suları ve Osmanlı kaynaklarının ihtişamı karşısında hayretler içinde kalıp bir çocuk gibi dilim tutuldu”.¹

Bu ifadeler bir medeniyetin su mimarisine kattığı değeri anlamada kâfidir denebilir. Toplumların birer ferdi olan şairleri hayatın merkezinde duran su ve su medeniyetinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Nitekim inşa edilen bir çeşme veya tamir edilen bir şadırvan şairin dikkatinden kaçmamıştır. Nedim (ö. 1143/1730) de bu şairlerimizdendir.

İstanbul denilince akla gelen ilk isimlerden biri Nedim’dir. XVIII. yüzyılda, kültür ve sanat hareketliliğinin yoğun hissedildiği Lâle Devri’ni (1718-1730) yaşayan Nedim, bu devrin ünlü veziri Nevşehirli Damad İbrahim Paşa’ya (ö. 1143/1730) sunduğu şiirlerle saraya yakın durabilmiştir. Nedim şiirlerinde Sultan III. Ahmed döneminde (1703-1730) gerek III. Ahmed’in gerekse vezir Damad İbrahim Paşa’nın inşa ettirdiği yapılara tarihler düşürmüştür. Bu yapılardan biri su mimarisinin önemli unsurlarından biri olan çeşmelerdir. İstanbul’un ve İbrahim Paşa’nın Nevşehirli olması hasebiyle Nevşehir’in muhtelif yerlerine inşa edilen çeşme manzumelerinin sayısı Muhsin Macit’in neşre hazırladığı *Divan*’da 19’dur. Su mimarisinin diğer unsurları olan hamam ve sebiller de eklenince tarih manzumelerinin sayısı 23’e çıkmaktadır.²

Yaptığımız literatür taramasında, Nedim’in Üsküdar’daki çeşmeler için kaleme aldığı tarih manzumelerini doğrudan ve bütünlüklü biçimde ele alan müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bununla birlikte, Nedim’in tarih manzumeleri genel çerçevede farklı açılardan ele alınmış; söz konusu şiirler, dönemsel, tematik veya mukayeseli çalışmaların içinde değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, 18. yüzyıl tarih manzumelerini toplumsal hayat ekseninde inceleyen Aliye Deniz Şamer’in *18. Yüzyıl Tarih Manzumelerinde Toplumsal Yaşam*³ başlıklı yüksek lisans tezi ile, Nedim’in tarih manzumelerini mahallileşme akımı çerçevesinde ele alan Nesrin Akkaya’nın *Nedim’in Tarih Manzumeleri ve Tarih Manzumelerinde Mahallileşme Akımının İzleri*⁴ başlıklı çalışması alandaki temel akademik başvuru kaynakları arasındadır.

Bunun yanı sıra, Nedim’in tarih manzumeleri ve bu manzumelerde yer alan mimari unsurlar üzerine yapılan çalışmaların sayısı da az değildir. Osman Ünlü’nün “Şairin Gözüyle Lale Devri İmarı: Nedim’in Tarih Manzumeleri”⁵ adlı çalışması, tarih manzumelerini Lale Devri imar

¹ Ivan Illich, *H₂O ve Unutmanın Suları*, çev. Lizi Behmoaras (İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2001), 19-20.

² Çalışmada Muhsin Macit, *Nedim Divanı* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1997) adlı eserden yararlanılmış, şiir örnekleri bu eserden verilmiştir.

³ Bkz. Aliye Deniz Şamer, *18. Yüzyıl Tarih Manzumelerinde Toplumsal Yaşam* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2012).

⁴ Bkz. Nesrin Akkaya, *Nedim’in Tarih Manzumeleri ve Tarih Manzumelerinde Mahallileşme Akımının İzleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi, 2003).

⁵ Bkz. Osman Ünlü, “Şairin Gözüyle Lale Devri İmarı: Nedim’in Tarih Manzumeleri,” *Lale Devri’nde Osmanlı Devleti ve Nevşehir* içinde (Konya: Kömen Yayınları, 2018), 638-656.

Osman Nuri KARADAYI

faaliyetleri bağlamında ele alırken; Elbir, Bağcı ve Yıldız tarafından hazırlanan “Divan Edebiyatında Tarih Manzume Geleneği ve Nedim ile Şeyh Gâlib’in Tarih Manzumelerinin Karşılaştırılması”⁶ başlıklı mukayeseli inceleme, Nedim ve Şeyh Gâlib’in tarih manzumelerini gelenek ve söylem açısından karşılaştırmaktadır. Karadavut’un Bâkî ve Nedim divanlarında İstanbul tasvirlerini karşılaştırmalı biçimde ele aldığı çalışması⁷ ile Altun ve Uzun’un Nedim’in şiirlerinde mimari ve şehir unsurlarına odaklanan araştırmaları⁸ şairin mekân algısını genel hatlarıyla ortaya koymaktadır. Ayrıca, mimari göndermeleri merkeze alan tez çalışmaları⁹ Nedim şiirindeki yapı unsurlarını daha geniş bir şiir evreni içinde değerlendirmektedir.

Ancak söz konusu çalışmaların tamamında, Üsküdar’daki çeşmelerin yalnızca Nedim’in tarih manzumeleri ekseninde, şiir-yapı ilişkisi, methiyeye konu olan hususiyetler, banî bilgisi, inşa sebebi ve tarihsel süreklilik bağlamında sınırlı ve bütüncül bir incelemeye tabi tutulmadığı görülmektedir. Bu çalışma, mevcut literatürün sunduğu genel çerçeveyi dışlamadan; aksine, önceki araştırmaların bıraktığı noktadan hareketle, Üsküdar çeşmeleri özelinde daraltılmış bir odak, metin merkezli bir çözümleme ve görsel-veri destekli bir yaklaşım benimsemektedir. Böylece Nedim’in tarih manzumeleri, edebî bir tür olmanın yanı sıra şehir hafızası, mimari temsil ve kültürel bellek bağlamında yeniden okunmaktadır.

Nedim’in *Divan*’ında yer verdiği Üsküdar’da inşa edilen çeşmeler şunlardır: Tarih manzumeleri arasında 11. sırada bulunan ve 9 beyit olarak tertip edilen çeşme “Târih-i Çeşme-i Sultân Ahmed Der-Üsküdar” başlığı ile Sultan III. Ahmed Çeşmesi’dir. İkinci çeşme *Divan*’da 12. sırada olup 4 beyitte ifade edilen “Târih-i Çeşme-i Şehzâde Sultân Bâyezîd Der-Üsküdar” başlığı ile Şehzade Sultan Bayezid Çeşmesi’dir. Üçüncü çeşme tarih manzumeleri arasında 21. sırada olup toplam 10 beyittir. “Târih-i Çeşme-i Başkadın Der-Üsküdar” başlığını taşıyan şiirde Başkadın Meydan Çeşmesi’ne yer verilmiştir. Dördüncü çeşme aslında bir maksemdir. Üsküdar’ın muhtelif yerlerinde bulunan çeşmelere su sağlayan bu maksem için Nedim, 8 beyitlik “Târih Berây-ı Maksem-i Sadr-ı a’zâm İbrâhîm Paşa Der-Üsküdar” başlıklı bir manzume kaleme almıştır. *Divan*’da 22. sırada bulunan maksem Sadrazam İbrahim Paşa Maksemi’dir. Beşinci çeşme tarih manzumelerinin 34. sü olup 6 beyittir. “Târih-i Çeşme-i Hadice Sultân Der-Üsküdar” başlıklı şiir Hatice Sultan Çeşmesi için yazılmıştır. Altıncı çeşme *Divan*’da 51. tarihtir. Kaptan Mustafa Paşa Çeşmesi için kaleme alınan şiir “Târih-i Çeşme-i Kapûdân Mustafâ Pâşâ Der-Üsküdar” başlığını taşıyıp, toplam 11 beyittir. Son çeşme *Divan*’da 64. sırada olup “Çeşme-i Şehzâde Abdü’l-hamîd Der-Kurb-ı Câmî-i Hacı Bekîr” başlığını taşımaktadır. 4 beyitten oluşan şiir Sultan III. Ahmed’in oğlu Şehzade Abdülhamid adına yapılmıştır. Buna göre Nedim, su mimarisi unsurlarından 23 yapı içerisinde Üsküdar’da bulunan 6 çeşme ve 1 maksem olmak üzere toplam 7 yapıya tarih düşürmüştür.

Bu çalışma, metin merkezli ve karşılaştırmalı bir analiz yöntemiyle, Nedim’in tarih manzumeleri ile söz konusu mimarî yapılar arasındaki ilişkiyi ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Yöntem

Bu çalışma, metin merkezli ve karşılaştırmalı bir analiz yaklaşımına dayanmaktadır. Araştırmada, Nedim’in Üsküdar’da inşa edilen çeşmeler için kaleme aldığı tarih manzumeleri temel veri olarak alınmıştır. Söz konusu manzumeler, hem edebî içerikleri hem de tarihî ve mimarî unsurlara yaptıkları göndermeler bakımından incelenmiştir. Çalışmada öncelikle tarih manzumeleri tematik bir yaklaşımla çözümlenmiş; şiirlerde öne çıkan banî, inşa sebepleri, suyun işlevi, methiyeye konu olan özellikler gibi unsurlar tespit edilmiştir. Ardından bu temalar, ilgili

⁶ Bkz. Bilal Elbir, Can Bağcı ve Hasan Yıldız, “Divan Edebiyatında Tarih Manzume Geleneği ve Nedim ile Şeyh Gâlib’in Tarih Manzumelerinin Karşılaştırılması,” *EKEV Akademi Dergisi* 16, no. 51 (2012): 295-306.

⁷ Bkz. Nilüfer Karadavut, “Bâkî ve Nedim Divanlarında İstanbul,” *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademisi Dergisi* 2, no. 3 (2020): 460-480.

⁸ Bkz. Kudret Altun ve Savaş Uzun, “Nedim’in Şiirlerinde İstanbul Unsurları,” *Türk Kültürü* 39, no. 453 (2001): 45-59.

⁹ Bkz. Şükran Özel, *Nedim’in Şiirlerinde Mimari Eserlere Göndermeler* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2010); Vildan Serdaroğlu, *Nedim Divanı’ndaki Soyut Kavramlar* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 1994).

çeşmelerin tarihî kayıtları, mimarî özellikleri ve günümüzdeki fizikî durumları ile karşılaştırılmıştır. Böylece metin ile mimarî yapı arasında ilişki kurulmuştur.

Araştırma kapsamında ayrıca görsel verilerden ve literatürde yer alan tarihî bilgilerden yararlanılarak çeşmelerin mevcut durumları değerlendirilmiş; şiirlerde dile getirilen niteliklerle güncel veriler mukayese edilmiştir. Bu yönüyle çalışma, edebî metinleri tarihî ve mimarî verilerle birlikte ele alan disiplinlerarası bir yöntem benimsemektedir.

Kavramsal Çerçeve

Çalışmada “somut kültürel miras”, “kültürel bellek” ve “şehir hafızası” kavramları temel kuramsal çerçeveyi oluşturmaktadır. Somut kültürel mirasın tanımı UNESCO tarafından yapılmış, sınırları çizilmiştir. Buna göre tarih, sanat veya bilimsel açıdan üstün evrensel değere sahip mimari eserler; anıtsal heykel ve resim çalışmaları; arkeolojik nitelikteki öğeler veya yapılar; yazıtlar, mağara yerleşimleri ve bu özelliklerin birleşimi olan varlıklar somut kültürel miraslardan birkaçıdır.¹⁰ Bu bağlamda ele alındığında çeşmeleri mimarî yapılar olmanın yanı sıra toplumsal hayatın sürekliliğini temsil eden kültürel miras unsurları arasında zikretmek de mümkündür.

Jan Assmann’a göre kültürel bellek; gündelik iletişimin sınırlarını aşarak yazı, ayin ve anıtlar gibi nesnelleşmiş yapılar aracılığıyla toplumsal bilgi ve deneyimleri kuşaklar ötesine taşıyan sembolik bir sistemdir.¹¹ Buradan hareketle yazılı metinleri ve mimarî yapıları kültürel belleğin taşıyıcı unsurları olarak zikretmek mümkündür. Çalışmamızda yer alan Nedim’in tarih manzumeleri kültürel belleğin edebî yansımaları olarak ele alınmaktadır.

“Şehir hafızası” kavramını Pierre Nora’nın “hafıza mekânları” yaklaşımıyla ilişkilendirmek mümkündür. Nitekim Modern toplumlarda “gerçek hafıza” (yaşayan bellek) yok olduğu için, hafıza; müze, anıt, arşiv, kütüphane veya belirli şehir meydanları gibi belirli noktalarda yoğunlaştığı ve somutlaştığı söylenebilir. Nora’ya göre bir yerin hafıza mekânı olması için hem somut (mekânsal) hem de sembolik bir değer taşıması gerekir. Bu da “şehir hafızası” kavramıyla doğrudan ilişkilidir; çünkü şehirdeki belirli meydanlar veya yapılar toplumun geçmişini bugüne taşır.¹² Bu çerçevede Üsküdar’daki çeşmeler, yalnızca işlevsel yapılar değil, aynı zamanda geçmişin izlerini taşıyan hafıza mekânlarıdır.

XVIII. yüzyılda Üsküdar’da inşa edilen çeşmelerin Nedim’in tarih manzumelerinde methe konu olmuş yönleri ile birlikte bugünkü vaziyetleri ve görselleri arasındaki ilişki şöyledir:

1. Sultan III. Ahmed meydan çeşmesi¹³

Üsküdar iskelesi meydanında yer alan bu çeşme, XVIII. yüzyıl Osmanlı mimarisinin seçkin örneklerinden biridir. Tezhip, nakış, hat ve şiir gibi farklı sanat unsurlarını bir araya getirmesi bakımından dikkat çekicidir. Som mermer kullanılarak inşa edilen çeşmenin dört cephesi vardır. Ana yüzü şimdiki gibi denize doğru olup kitabesinde Sultan III. Ahmed ve Damad İbrâhim Paşa’nın müşterek yazdıkları Sultan hattı ile “Didi Han Ahmed ile bile İbrâhim tarihin/Suvarı âlemi dest-i Muhammed ile cevadu’llâh” mısraları yazılıdır. Beyitte yer alan tarih mısraının ebced hesabı 1141’e denk gelmektedir. Bu durum çeşmenin H.1141., M.1728-29. yılında yapıldığını göstermektedir. Dört cepheli çeşmenin meydana bakan yüzünde Nedim’in *Divanı*nda da yer alan dokuz beyitlik tarih manzumesi, çeşmenin Yeni Valide Camii tarafındaki yüzünde şair Rahmî’ye (XVIII. yüzyıl) ait dokuz beyitlik tarih manzumesi ve son cephesinde de şair Şâkir’e (ö. 1157/1745) ait yine dokuz beyitlik bir tarih manzumesi yer almaktadır. Cephelerde yer alan şiirlerin tamamının tarih mısraının ebced değeri 1141h., 1728-29m. yılına denk gelmektedir. Şiirlerden anlaşıldığı üzere, Sultan III. Ahmed Şerefâbâd Sarayı’nı inşa ettirdikten sonra hem saraya hem de Üsküdar halkına su temin etmek amacıyla İbrahim Paşa’ya bu çeşmeyi yaptırmıştır. Ayrıca bu hayratın, annesi Gülnüş

¹⁰ UNESCO, *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage* (Paris: 1972), 2.

¹¹ Jan Assmann, *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 6, 37.

¹² Pierre Nora, “Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire,” *Representations* 26 (1989): 7, 12, 18-19.

¹³ Çeşmelere ait kaynak belirtilmeyen görseller tarafımızca çekilmiştir. Fotoğraflar 28 Ağustos 2014 yılına aittir.

Emetullah Sultan'ın (ö. 1127/1715) ruhuna ithaf edildiği ifade edilmektedir.¹⁴ Dört cephesinde yer alan birer büyük çeşme ve iki tarafındaki mihrapçıklar ile köşeleri süsleyen kesmeler görünüşü estetik kılmıştır.¹⁵ Köşelerine birer kuzu çeşmecikleri yapılmıştır. Bu dar yüzler de sayılacak olursa çeşme sekiz yüzlüdür denebilir. Kuzu çeşmeciklerinin iki yanlarına burma sütunlar yapılmıştır. Önünde mermerden yalaklar, alt destekleri ve alnında tavuskuyruğu şekli ve bunun da üstünde istalaktitli(sarkıt)¹⁶ çıkma ve ayna taşı çevreleyen motifler bulunmaktadır. Halkın “Yedikardeşler”den biri olarak saydığı çeşme Hassa Mimarı Kayserili Mehmet Ağa (ö. 1155/1752) tarafından yapılmıştır.¹⁷ Çeşmenin üstü geniş saçaklı dört meyilli ahşap çatı ile kaplıdır. 1932’de tamir gören çeşme, meydanın 1943-1945’te düzenlenmesi sırasında çukurda kaldığı için 1955’te Sular İdaresi tarafından 150 cm. yükseltilmiş, bütün dış kaplamalar sökülüş ve cephe unsurları yeniden yapıştırılmıştır. 1987 yılındaki restorasyonla da çeşmenin cephelerinde temizlik yapılmış, saçak altlarına yeni nakışlar işlenmiştir.¹⁸

Nedim bu çeşme için “Târîh-i Çeşme-i Sultân Ahmed Der-Üsküdar”¹⁹ başlıklı dokuz beyitlik bir manzume kaleme almıştır. Şiir ayrıca çeşmenin bir cephesine de yerleştirilmiştir. Nedim şiirine Sultan Ahmed’i methederek başlamış, çeşmenin yapılış sebebi olarak Sultan’ın merhum annesi Gülnûş Emetullah Sultan’ı işaret etmiş, merhumenin toprağına ikram için Hak yolunda Üsküdar’a bol sulu bu çeşmeyi yaptırttığını ifade etmiştir. Son olarak cihan hakanına dua edip manzumeyi ebced değeri H.1141’e denk gelen tarih mısraı ile bitirmiştir.

Çeşmenin özelliklerinden ziyade daha çok yapılmasına vesile olanların methedildiği şiirde şu beyit o günün şartlarında çeşmenin bol sulu olduğu yönünde fikir vermektedir:

Türâb-ı kabrine merhûmenin ikrâm için yaptı

Reh-i Hak’da diyâr-ı Üsküdar’a çeşme-i pür-âb (11/7)

Beyitte ayrıca kabirlere su dökme geleneğine de işaret edilmektedir. İslâm toplumlarında, toprağın korunması ve kabirlerin yeşillendirilmesi amacıyla uygulanan bu gelenek, Hz. Peygamber’in sünnetine dayanması bakımından önem taşımaktadır. Nitekim Hz. Peygamber’in bu uygulamaya dair rivayetleri, söz konusu geleneğin dinî temelini oluşturmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber kabrinde azap görmekte olan bir insanın sesini işitince “idrardan sakınmayıp onu üzerine sıçratmasından” (Ebû Dâvûd, Tahâret, 20) dolayı bu azabı çektiğini söylemiş, daha sonra

¹⁴ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi* (İstanbul: Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yayınları, 1977), 2:89-94; H. Besim Çeçener, *Üsküdar Merkez Mahalleleri Osmanlı Dönemi Su Uygarlığı Eserleri* (İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayınları, 2007), 82.

¹⁵ İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri II: Beyoğlu ve Üsküdar Cihetleri* (İstanbul: MEB Yayınları, 1945), 322.

¹⁶ Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, c. 5 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007), 1809.

¹⁷ Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar* (İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayınları, 2001), 1158.

¹⁸ Semavi Eyice, “Üsküdar Çeşmeleri,” *İstanbul* 1 (1989): 40.

¹⁹ Macit, *Nedim Divanı*, 139-140.

Osman Nuri KARADAYI

yeşil bir hurma dalı alıp kabrin üzerine dikmiştir. Sebebi sorulduğunda “Bu dallar kurumadıkça onun azabı hep hafifletilir” (Buhârî, Vudû, 57) demiştir.²⁰ Kabrin yeşertilmesi için yapılan Hz. Peygamber’in bu uygulamasına telmihte bulunan Nedim, kendi çağında şahit olduğu bu geleneği asırlar sonrasına miras bırakması da ayrıca üzerinde düşünülmesi gereken önemli bir haslettir.

Su, özellikle kurak ve çöl iklimine sahip bölgelerde daha büyük bir değer taşımaktadır. İslâm dininde hac ibadetinin bir parçası olan sa’y, Hz. Hacer’in oğlu Hz. İsmail için su arayışını hatırlatmaktadır. Bu olayda ümitsizlik içinde iken zemzeme/suya kavuşulması Divan şiirinde şairlere ilham kaynağı olmuş, suya yani hayata kavuşulması âb-ı zemzem terkihiyle ifade bulmuştur. Çok zor şartlarda Hz. Hacer’in Allah’ın inayeti ile zemzeme kavuşması ile suya susayan toplumların beldelerine yapılacak bir su hayratı arasındaki psikoloji birbirine benzerdir. Divan şairleri özellikle su ile ilgili bir manzume kaleme aldıklarında âb-ı zemzem, âb-ı kevser, âb-ı hayât terkiplerine çokça yer verip yapılan hayratın belde ve oranın halkı için önemine dikkat çekmişlerdir. Nitekim Nedim de bu çeşmeyi methederken bir beytinde çeşmeden akan su ile ayn-ı zemzem arasında ilgi kurmuş, çeşme gözesini zemzem gözesine benzetmiştir:

Şeref-âbâdı bünyâd eyledikten sonra emriyle

Bu ayn-ı zemzemin çün kıldı icrâsın ana işrâb (11/6)

Söz konusu çeşmenin görsel özellikleri, Nedim’in tarih manzumesinde öne çıkardığı unsurlarla doğrudan ilişkilidir. Çeşmenin dört cepheli ve anıtsal yapısı, yalnızca işlevsel bir su yapısı olmadığını, kamusal alanda estetik ve temsil değeri yüksek bir mimari unsur olarak tasarlandığını da göstermektedir. Özellikle cephelerde yer alan yoğun süslemeler tavukuyruğu motifleri, burma sütunlar gibi unsurlar Lale Devri estetik anlayışının su mimarisine yansımaları olarak değerlendirilebilir. Nedim’in şiirinde çeşmenin fiziksel özelliklerinden ziyade banisinin ve yapım amacının öne çıkarılması, dönemin mimari anlayışı ile de örtüşmektedir. Zira görsel veriler, yapının salt bir ihtiyaç unsuru olmanın ötesinde, siyasi kudret ve hayır anlayışının temsili olarak inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Nitekim çeşmenin anıtsal ölçekte tasarlanmış olması ve meydan düzenlemesi içindeki merkezi konumu, Nedim’in “çeşme-i pür-âb” ifadesiyle vurguladığı bolluk ve ihsan fikrini mimari düzlemde somutlaştırmaktadır. Ayrıca görselde dikkat çeken çok cepheli yapı düzeni ve her cephede yer alan kitabeler, şiirin topluma açık bir metin olarak işlev gördüğünü göstermektedir. Nitekim bu durum, tarih manzumelerinin edebî eserler olmasının yanı sıra topluma sunulan birer kültürel hafıza unsuru olduğunu da destekler niteliktedir.

2. Şehzade Sultan Bayezid çeşmesi

Çeşme günümüze tam olarak ulaşamamıştır. Ne zaman yıkıldığı bilinmeyen yapıdan geriye kalan unsurlar, Üsküdar’da Açık Türbe Sokağı ile Türbe Kapısı Sokağı’nın kesiştiği noktada yer almaktadır.²¹ Günümüzde yeşil bir tel duvarla çevrili olan kalıntıların fizikî durumu iyi değildir. Yapının kitabesi de mevcut değildir; bu nedenle Nedim’in kaleme aldığı tarih manzumesi, çeşmenin varlığına dair önemli bir kayıt niteliği taşımaktadır. Çeşmenin banisi, Sultan III. Ahmed’in oğlu Şehzade Bayezid’dir (ö. 1184/1771).

Nedim’in *Divan*’da bu çeşme için düşürdüğü tarih “Târîh-i Çeşme-i Şehzâde Sultân Bâyezîd Der-Üsküdar”²² başlığı altında verilmiştir. Ayvansarayî’nin eserinde şiirin başlığı “Çeşme-i Sultân Bâyezîd Der-Kurb-ı Câmî-i

²⁰ Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Tahâret,” 20; el-Buhârî, *Sahîh*, “Vudû,” 57; *Hadislerle İslâm*, c. 7 (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 574-575.

²¹ Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 1163.

²² Macit, *Nedim Divanı*, 140.

Osman Nuri KARADAYI

Hüdâî²³ şeklinde kaydedilmiştir. Bu da çeşmenin Aziz Mahmud Hüdâî Camii yakınlarında olduğunu göstermektedir. Dört beyitlik bu şiirin tarih mısraının ebced hesabı 1141h. tarihine denk gelmektedir. Bu da çeşmenin 1141/1728-29'da yapıldığını göstermektedir. Sultan III. Ahmed'i medih ile şiirine başlayan Nedim, merhamet bulutu olarak tasvir ettiği Sultan'ın, yaptırdığı bu çeşme ile Üsküdar'ı zenginleştirdiğini ifade etmiştir. Bu beyitten anlaşıldığı üzere çeşmeyi oğlu adına Sultan III. Ahmed yaptırmıştır:

Üsküdar'ı eyledi ignâ sehâb-ı re'feti

Eyleyüp icrâ anun her suyuna cûy-ı cedîd (12/2)

Günümüze büyük ölçüde ulaşamayan çeşmeye ait sınırlı görsel kalıntılar, yapının özgün mimari karakterini tam olarak ortaya koymaya imkân vermese de mevcut durum dahi tarih manzumesinin işlevini anlamak açısından önemlidir. Nitekim fiziksel varlığın büyük ölçüde ortadan kalkmış olması, Nedim'in şiirini bu yapı için birincil tarihî kaynak konumuna yükseltmektedir. Şiirde Üsküdar'ın "zenginleştirilmesi" ve yeni su yolları ile ihya edilmesi vurgusu, görsel yoklukla birlikte düşünüldüğünde, mimari eserin maddi varlığından ziyade kültürel hafızadaki sürekliliğine vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda görsel eksiklik, analiz açısından bir dezavantaj olmaktan ziyade, tarih manzumelerinin belgeleme işlevini daha görünür kılmaktadır.

3. Başkadın meydan çeşmesi

Üsküdar'da Doğancılar caddesi üzerinde, İmrahor Camii'nin solunda Rüstem Paşa Mektebi'nin karşısında yer alan çeşme bugün tüm unsurlarıyla ayakta olan yapılardan biridir. Çeçener'in verdiği bilgiye göre çeşme 1985 Kasım'ında Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları İstanbul Bölge Kurulu kararı ile yıktırılmış, yeri ve yönü değiştirilerek, sadece ön cephesi yeniden inşa edilmiştir. Bu uygulama ile çeşmenin meydan çeşmesi olma niteliği ortadan kalkmıştır.²⁴ Arkasında yer alan su hazinesi de sağlam olarak gelebilmiştir. Tarihî bir çınarın gölgesi altında, kesme taştan yapılmış, bir yüzü mermerle kaplı çeşmenin ayna taşı üzerinde lale kabartmaları görülür. Bunun üzerinde de Nedim *Divan*'ında yer alan ve araştırmamızın kapsamına giren 9 beyitlik tarih manzumesi hâk edilmiştir.²⁵ *Divan*'da şiir toplam 10 beyittir. Haskan'a göre beytin eksik yazılmasının sebebi taşın sığdırmak içindir.²⁶ Çeşme kitabesinde yer almayıp *Divan*'da geçen beyit şöyledir:

Pek mu'allâ çeşme-sâr-ı bî-adîl oldu hele

Tarhını üstâd hakkâ kim dil-ârâ eyledi (21/7)

Çeşmenin banisi, Sultan III. Ahmed'in zevcelerinden Emetullah Başkadın'dır (ö. 1152/1740). Damat İbrahim Paşa'nın eşi Fatma Sultan'ın annesidir. 1155/1703'te Başkadın olmuştur. Hayır sever, ince ruhlu bir kadındır.²⁷ Osmanlı Devleti'nde sadece padişahlar, vezirler, paşalar vs. değil saray kadınları da yaptıkları hayratlarla pek çok sosyal hizmetin görülmesini ve devamlılığını sağlamışlardır. Saraylı kadınlar, kendilerine sunulan inam, temlik ve maaşlar suretiyle tasarruflarına geçen, gelir getiren mülkler sayesinde kamunun yararına, ihtiyaçlara cevap verecek sayısız ihsanlarda bulunmuşlardır. Bunda elbette dinî bir vecibeyi yerine getirme mesuliyetinin yanı sıra siyasi iradenin bir teşviki olduğu da aşîkârdır.²⁸ Tarih mısraından çeşmenin 1141/1728'de yapıldığı anlaşılmaktadır.

²³ Hafız Hüseyin Ayvansarâyî, *Mecmû'a-i Tevârih*, haz. Fahri Ç. Derin ve Vahid Çabuk (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985), 45.

²⁴ Çeçener, *Üsküdar Merkez Mahalleleri Osmanlı Dönemi Su Uygurlığı Eserleri*, 56.

²⁵ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, 18; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri II: Beyoğlu Üsküdar Cihetleri*, 312.

²⁶ Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 1050.

²⁷ Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 1051.

²⁸ Semiha Nurdan, "Sultan III. Ahmed Döneminde Hayırsever Bir Saraylı Kadın: Emetullah Başkadın Vakfı ve Vakfiyeleri," *Ankarad* 1, no. 1 (2020): 192-193.

Gerek çeşme kitabesinde gerekse Nedim'in *Divan*'ında yer alan şiir "Târîh-i Çeşme-i Başkadın Der-Üsküdar"²⁹ başlığını taşımaktadır. Nedim, bu şiirde bölge halkının suya duyduğu ihtiyacı vurgulamış ve çeşmenin önemli bir hayrat olduğunu ifade etmiştir. Nitekim şu beytinde "çeşmenin yapıldığı mahallenin suya muhtaç olduğu, Allah'a şükür bu çeşme sayesinde susamışların suya kandiği" ifade edilmiştir:

Bu mahalle âb-ı sâfiye katı muhtâc idi

Hakk'a şükr olsun bu mâ atşâmı ırvâ eyledi (21/5)

Çeşmeyi bizzat Başkadın'ın kendi bütçesi ile yaptırdığını söyleyen Nedim tarihe şöyle kayıt düşmektedir:

Başkadın Hazretleri dahi bu zîbâ çeşmeyi

Kendi mâliyle yapub bir hayr-ı vâlâ eyledi (21/4)

Bu tarih manzumesinde üzerinde durulması gereken bir konu da bu suyun bölgede başka çeşmelerin de yapılmasına olanak sağlamasıdır. Şairlerin medih dışında bu tarz bilgilere yer vermesi yapıların özelliklerini, kendi dönemlerindeki fonksiyonlarını, o günün şartlarında nelere hizmet ettiklerini göstermesi bakımından ayrıca önemlidir. Bahsi geçen beyit şöyledir:

Suyu başından idüüb icrâ o Hâkân-ı kerîm

Ehl-i devlet ol sudan çok çeşme peydâ eyledi (21/3)

Çeşmenin günümüze ulaşan görsel özellikleri, Nedim'in beyitlerinde dile getirdiği işlevsel ve toplumsal ihtiyaç vurgusunu destekler niteliktedir. Özellikle ayna taşında yer alan lale kabartmaları, Lale Devri estetik anlayışının sade, fakat anlam yüklü bir yansımasıdır. Yapının bugün meydan çeşmesi olma özelliğini kaybetmiş olması, tarihsel işlevi ile mevcut durumu arasındaki farkı ortaya koymakta; bu durum da şiirde vurgulanan "suya muhtaç mahalle" ifadesini daha anlamlı kılmaktadır. Nedim'in özellikle bu çeşmede baninin şahsi katkısını vurgulaması, görseldeki mütevazı fakat zarif yapı ile örtüşmekte; bu da hayrat anlayışının toplumsal ihtiyaç temelli bir boyutunu ortaya koymaktadır.

4. Damad İbrahim Paşa maksemi

Maksem/maksim sözlükte "Bir şeyin bölümlere, kollara ayrıldığı yer; taksim edilecek yer, taksim yeri. Bentlerde toplanan suyun künklerle kente getirildikten sonra toplandığı üstü örtülü yapıdan oluşan su haznesi"³⁰ anlamlarına gelmektedir. Su uygarlığının önemli mimari yapılarından olan, civar çeşmelere su dağıtmak maksadıyla inşa edilen bu yapılardan biri Sultan III. Ahmed zamanında Üsküdar'a yapılmıştır. Kaynaklarda Şerefâbâd Maksemi³¹, Damad

²⁹ Macit, *Nedim Divanı*, 150.

³⁰ Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, 3/3030.

³¹ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, 141; Çeçener, *Üsküdar Merkez Mahalleleri Osmanlı Dönemi Su Uygarlığı Eserleri*, 52.

Osman Nuri KARADAYI

İbrahim Paşa Maksemi,³² Fatma Sultan Suyu,³³ İbrahim Paşa Suyu³⁴ gibi farklı isimlerle karşılaştığımız yapı Üsküdar'da Doğancılar Meydanı'nda yer almaktadır.³⁵

Başlangıçta Şerefâbâd Kasrı'na su sağlamak için inşa edilen maksem civar yerlerde bulunan 40 adet çeşmeye de su sağlamıştır. Özellikle Üsküdar'da Nedim'in de tarih düştüğü Şehzade Abdülhamit, Hatice Sultan, Şehzade Bayezid, Sultan III. Ahmed ve Başkadın Çeşmelerine su tedarik eden maksem burasıdır.³⁶

Yapı Doğancılar'dan İmrahor'a giden yolun sol tarafındadır. Kubbeli olarak inşa edilen maksem, bir sıra kalın mermer ve iki sıra tuğla kullanılarak yapılmıştır.³⁷ Sekiz cephesi olan yapının her iki yüzünden birinde yüksekte küçük pencereleri vardır. Kitabe şiiri her yüzde iki sütunluk bir beyit olmak üzere talik hatla sekiz yüze dağıtılmıştır. Üçüncü beytin yazılı olduğu kitabe taşı mevcut değildir. Kitabeler mermerden olup içine girilen kapısı bahçe tarafındadır.³⁸

Damad İbrahim Paşa Maksemi³⁹

Nedim'in düştüğü tarihten maksemin 1041/1728-29'da yapıldığı anlaşılmaktadır. Banisi yine Nedim'in şiirinden anlaşıldığı üzere Damad İbrahim Paşa'dır:

Nedîmâ âb-ı cârîsin görünce söyledi târîh

Bu maksem vâye-mend-i cûd-ı İbrâhîm Pâşâ'dır (22/8)

Nedim, *Divan*'ında bu maksem için 8 beyitlik bir manzume kaleme almıştır. Şiirin başlığı "Târîh Berây-ı Maksem-i Sadr-ı a'zâm İbrâhîm Paşa Der-Üsküdar"dır. Sultan III. Ahmed'in ve İbrahim Paşa'nın methedildiği ilk beyitlerden sonra şiirde yer alan şu malumat maksemin fonksiyonu, diğer çeşmelere kaynaklık etmesine dair tarihe düştüğü kayıtlar bakımından çok önemlidir:

Şeref-âbâd içündür aslı ammâ kim bu maksemden

Bu şehr-i Üsküdar'a dahi külli hisse peydâdır (22/5)

Maksem yapısına ait görsel veriler, bu yapının doğrudan estetik bir odak olmaktan ziyade işlev merkezli bir altyapı unsuru olduğunu açıkça göstermektedir. Kubbeli ve çok cepheli yapısı, suyun farklı kollara dağıtımını sağlayan teknik bir planlamanın ürünü olup, bu yönüyle çeşmelerden ayrılmaktadır. Ancak bu işlevsel yapı, dolaylı olarak çok sayıda çeşmenin varlığını mümkün kıldığı için şehir ölçeğinde belirleyici bir rol üstlenmektedir. Nedim'in şiirinde maksemin Üsküdar geneline katkısının özellikle vurgulanması, görseldeki sade mimari ile birlikte değerlendirildiğinde anlam kazanmaktadır. Bu durum, estetikten ziyade altyapı gücünün şiirsel övgüye konu edildiğini göstermekte; maksemi görünmeyen fakat belirleyici bir mimari unsur hâline getirmektedir.

³² Hatice Aynur ve Hasan T. Karateke, *III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri (1703-1730)* (İstanbul: Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995), 187.

³³ Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 1199.

³⁴ Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 1199.

³⁵ Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 1464.

³⁶ Geniş bilgi için bkz. Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 1199-1200.

³⁷ Konyalı, *Abdileri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, 141.

³⁸ Aynur ve Karateke, *III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri*, 187.

³⁹ "Üsküdar Çeşmesi," *Türkiye'nin Tarihî Eserleri*, erişim 9 Mayıs 2023, <https://www.turkiyenintarihieserleri.com/?oku=1473>

5. Hatice Sultan çeşmesi

Günümüze ulaşmayan çeşmenin yeri hususunda kaynaklar Bülbülderesi'nde Feyziye Hanım Camii yanındaki Ebe Hafize Hanım tarafından yaptırılan Feyziye Hanım mektebinin arka tarafında olduğu bilgisini paylaşmışlardır.⁴⁰ Bu mektep de çeşme ile birlikte günümüze gelememiştir. 1925-30 tarihleri arasında yola çıkıntı yaptığı için yıktırılan çeşmeden bugüne sadece kitabesi kalmış olup kitabe önce Çinili Köşk Müzesi Kitabeler Bölümü'ne ve oradan da Topkapı Sarayı ikinci avlusuna getirilmiştir. Dört sıra hâlinde hazırlanmış olan talik hatlı kitabenin şairi Nedim'dir. Çeşme, Sultan III. Ahmed tarafından kızı Hatice Sultan (ö. 1131/1738) adına yaptırılmıştır.⁴¹

Feyziye Hanım Camii

Egemen'in çalışmasında çeşmenin kitabesi 1975 yılında fotoğraflanmıştır. Çeşme Doğancılar'da bulunan İbrahim Paşa Maksemi'nden beslenmiştir. Nedim'in tarih mısraından anlaşıldığı üzere 1141/1728'de yapılmıştır. Tarih mısraındaki ebced hesabı H.1143'e denk gelmekle birlikte bir önceki mısra da yer alan bî-bedel kelimesinde ta'miye⁴² vardır. Toplam rakamdan iki çıkarıldığında çeşmenin tarihi H.1141'e denk gelmektedir.⁴³ Beyitten çeşmenin Hatice Sultan için yaptırıldığı da anlaşılmaktadır:

Hatice Sultan Çeşmesi Kitabesi⁴⁴

⁴⁰ Konyalı, *Abdileri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, 40; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, 316; Affan Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri (Resimleri ve Kitabeleri ile 1165 Çeşme ve Sebil)* (İstanbul: Arıtan Yayınevi, 1993), 364; Aynur ve Karateke, *III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri*, 201; Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 1080.

⁴¹ Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 1080.

⁴² Bir tarih mısraının harflerinin sayı değerleri toplamı bir olayın yılını tam olarak vermezse, o zaman sonuca kaç sayı ilave edileceği veya çıkarılacağı önceki mısra da genellikle açık veya kapalı bir üslupla belirtilir. Buna ta'miyeli tarih denir. Bkz. İsmail Yakıt, *Türk-İslâm Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2010), 358.

⁴³ Aynur ve Karateke, *III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri*, 201.

⁴⁴ Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, 363.

Bî-bedel dedi bu târîhi Nedîm

Çeşme-i pâk-i Hadîce Sultan (34/6)

Divan'da "Târîh-i Çeşme-i Hadîce Sultân Der-Üsküdar" başlığı ile yer alan manzume toplam altı beyitten oluşmaktadır. Şiirin tamamına yayılan Sultan III. Ahmed ve kızı Hatice Sultan övgüsünün yanında özellikle şu beyit Sultan'ın Üsküdar için planladığı 40 çeşme hayratına işaret etmesi bakımından da önem arz etmektedir. Nitekim Nedim'in bu beytinden anlaşıldığı kadarıyla Sultan, 40 çeşme yaptırmak suretiyle Üsküdar'ı su şehri hâline getirmiş ve burayı adeta suya kandırmıştır⁴⁵:

Kırk çeşme gibi bu şehri hele

Eyledi çeşmeleri âbâdân (34/4)

Günümüze yalnızca kitabesi ulaşan çeşme, görsel olarak eksik olmasına rağmen yazılı ve epigrafik veriler üzerinden analiz edilebilmektedir. Kitabenin varlığını sürdürmesi, yapının fiziksel yokluğuna rağmen kültürel ve tarihi kimliğini devam ettirdiğini göstermektedir. Nedim'in şiirinde yer alan "40 çeşme" vurgusu, bu yapının tekil bir hayrat olmanın ötesinde daha geniş bir su politikası içinde değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Görsel eksiklik burada, şiirin ve kitabenin birlikte okunmasını zorunlu kılmakta; böylece mimari yapı, fiziksel formundan ziyade metinsel temsili üzerinden analiz edilmektedir.

6. Kaptan Mustafa Paşa çeşmesi

Yeni Çeşme adıyla da bilinen yapı, Üsküdar'da Kaptan Mustafa Paşa Camii'nin hemen batısında bulunmaktadır. Çeşme ve arkasında yer alan depo som ak mermerdendir.⁴⁶ Kemerli olan yapının sol yan cephesine ve ayrı bir yüz olan dar köşe yüzüne birer zarif kuzu çeşmeciği yapılmıştır. Her ikisinin ayna taşının üzerinde tavuskuyruğu biçiminde şekiller vardır. Köşedeki çeşmeciğin küçük yalağı ve alt desteği Üsküdar Meydanı'ndaki III. Ahmed Meydan Çeşmesi'nin köşesinde bulunan çeşmeciklerin bir minyatürüdür.⁴⁷ Çift cephele çeşmenin doğu cephesinin güneye yakın kısmında sivri kemerli niş yer almaktadır.⁴⁸ Çeşme nişinin iç tarafı kabartma motiflerle bezenmiştir. Nişin dışındaki yerlerde herhangi bir süs unsuru yoktur. Çeşme bugüne gelebilmiştir. Sağlam olmakla birlikte lülesi yoktur, suyu akamaz. Çeşme, suyunu Damad İbrahim Paşa Maksemi'nden almıştır.⁴⁹

Üstü çatısız ve örtüsüzdür. Klasik mimari üslup özelliğine sahip kemeri beyaz ve renkli taşlarla örülmüştür. Kitabesi tekne taşının sedlerinden başlayan iki sütuna dayanmış, düz bir çerçeve içine alınmıştır.⁵⁰ Kitabede yer alan şiir Nedim'e ait olup talik hatla yazılmış toplam 24 beyitten oluşmaktadır. Macit'e ait çalışmada şu beyit yoktur:

Bu vâlâ çeşmesârı dahi ol âb-ı musaffâdan

Kemâl-i zîb ile bünyâd kıldı Mustafâ Pâşâ⁵¹

⁴⁵ Gedik, "Tarih Düşürme Geleneginin İzinde Üsküdar'ın Kaybolmuş Yapıları," 278-279.

⁴⁶ Konyalı, *Abdileri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, 55.

⁴⁷ Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 1094.

⁴⁸ Erkan Atak, "Kaptan-ı Deryâ Kaymak Mustafa Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri," *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Sonbahar Özel Sayısı (2020): 172.

⁴⁹ Aynur ve Karateke, *III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri*, 220.

⁵⁰ Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, 334.

⁵¹ Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, 647.

Çeşmenin banisi kaynaklarda Kaymak Mustafa Paşa adıyla maruf Kaptan Mustafa Paşa'dır (ö. 1143/1730). Verilen bilgilere göre Nişancı iken 1133/1721'de Kaptan-ı Derya olmuştur. İbrahim Paşa'nın da damadı olup Patrona vakasında vefat etmiştir.⁵² Nedim tarafından yazılan kitabenin tarih mısraından anlaşıldığına göre Mustafa Paşa, çeşmeyi 1142/1729'da Kaptan-ı Derya vazifesinde iken ölümünden bir yıl önce yaptırmıştır. *Divan*'da "Târîh-i Çeşme-i Kapûdân Paşa Der-Üsküdar" başlığı ile yer alan şiir 11 beyitken, kitabe 12 beyittir. Tarih mısraının yer aldığı son beyitte Nedim çeşmenin banisinden de bahsetmiştir:

Nedîmâ böyle tahrîr eyledi târîh-i itmâmın

Bu dil-cû çeşmeyi yaptı Kapâdan Mustafâ Pâşâ (51/11)

Nedim bu tarih manzumesine de devrin sultanı III. Ahmed ve veziri Damad İbrahim Paşa'yı överek başlamış, daha sonra çeşmenin banisini methe geçmiştir. Bu şiirde belki de en dikkat çeken dizeler Damad İbrahim Paşa Maksemi'ne yapılan telmihleri muhtevi beyitlerdir. Zira hayır sahiplerinin Üsküdar'a çeşme yapmalarına olanak sağlayan yapı bu maksemdir. Beyitte Nedim, Şerefâbâd Kasrı'nı Sultan III. Ahmed için yaptıran İbrahim Paşa'ya atıfla buraya su tedarik edecek maksemin devlet ricalinde yer alan diğer hayırseverlere bir fırsat sağladığından ve onların da Üsküdar'ın muhtelif yerlerine yaptırdıkları çeşmelerle beldeyi adeta suya kandırdıklarından bahsetmiştir:

Şeref-âbâd'ı kıldıkda o şâhenşâh içün bünyâd

Ana bir cuybârı menba'ından eyledi icrâ

Firâvân olmağ ile âb-ı lutf-ı şehriyârîden

Ricâl-i devlet etdi Üsküdar'ı sû-be-sû irvâ (51/4-5)

Çeşmenin günümüze ulaşan mimari özellikleri, özellikle çift cepheli düzeni ve yan yüzlerdeki kuzu çeşmecikleri ile dikkat çekmektedir. Bu unsurlar, yapının hem işlevsel hem de estetik açıdan dengeli bir tasarıma sahip olduğunu göstermektedir. Ayna taşlarındaki tavuskuyruğu motifleri ve mermer işçiliği, dönemin süsleme anlayışını yansıtırken; genel kompozisyon daha sade bir anıtsallık sunmaktadır. Nedim'in şiirinde maksem ile kurulan ilişki, görsel verilerle de doğrulanmaktadır; zira çeşmenin su kaynağının maksem olması, yapıyı daha geniş bir su dağıtım sisteminin parçası hâline getirmektedir. Bu durum, çeşmenin tek başına değil, bir altyapı ağı içinde değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

7. Şehzade Abdülhamid çeşmesi

Çeşme günümüze ulaşmadığından, fiziksel özelliklerine dair kaynaklarda sınırlı bilgi bulunmaktadır. Mevcut bilgilerden hareketle çeşme eski Tabaklar Meydanı yanında, Büyük Selim Paşa Caddesi üzerinde, Kurban Nasuh Camii karşısındadır. Nedim'in yazdığı şiirin başlığından Hacı Bekir Camii yakınlarında olduğu anlaşılmaktadır. Yaptığımız araştırmalara göre Kurban Nasuh Camii'nin bir diğer adı Hacı Bekir Camii'dir. Camiinin ilk banisi Kurban/Kurbağa Nasuh adlı bir hayırseverdir. Yapı zamanla harap hâle gelmiş, daha sonra Hacı Bekir Ağa tarafından minber ilavesi ve yeni vakıflarla yeniden ihya edilmiştir.⁵³

Sultan III. Ahmed, çeşmeyi daha sonra 27. Osmanlı Padişahı olacak oğlu Şehzade Abdülhamid (ö. 1203/1789) adına yaptırmıştır. 1975 yılına kadar tonoz çatılı büyük haznesi mevcutken ön yüzü ve kitabesi yok olmuştur. Haskan'ın çalışmasında beş beyitten oluşan şiir Nedim *Divan*'ında 4'tür. *Divan*'da yer almayan beyit şöyledir:

Çeşmenin sembolik çizimi⁵⁴

⁵² Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 1094.

⁵³ Konyalı, *Abdileri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, 193.

⁵⁴ Aynur ve Karateke, *III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri*, 212.

Ol dâver-i Gâzî lakâb evlâd u erkâniyle hep

Dâim süriüb şevk ü tarab ikbâli olsun pür-mezîd⁵⁵

Çeşme membainı Doğancılar'da bulunan İbrahim Paşa Maksemi'nden almıştır.⁵⁶ Nedim'in "Çeşme-i Şehzâde Abdü'l-hamîd Der-Kurb-ı Câmî-i Hacı Bekîr" başlığı ile yazdığı şiirinde tarih misraından anlaşıldığına göre çeşme 1141/1728'de yapılmıştır:

Kilk-i Nedîm-i pür-hüner târîhini bu resme der

Bu çeşme-i vâlâ-peder şehzâde-i Abdü'l-hamîd (64/4)

Divan'da dört beyitten oluşan şiir Sultan III. Ahmed methi ile başlamış ve devamında banisinin Şehzade Abdülhamid olduğu bilgisi verilmiştir. Şu beyitte ise şair Üsküdar'da suya hasret çekenler için Sultan'ın bir kaynak bulup uzun bir yol yaptırmak suretiyle bu suyu Üsküdar'a getirdiği anlatılmaktadır:

Olmuşdu çokdan Üsküdar leb-teşnelikle bî-karâr

Ol şeh bulup bir cûy-bâr yapdı ana râh-ı medîd (64/2)

Günümüze ulaşmayan çeşmenin görsel olarak yeniden kurgulanan temsili, yapının muhtemel mimari karakterine dair sınırlı da olsa fikir vermektedir. Ancak burada asıl belirleyici olan unsur, Nedim'in şiirinde dile getirilen suyun uzak bir kaynaktan getirilmesi ve Üsküdar'a ulaştırılmasıdır. Bu ifade, yapının bir çeşme olmasının yanı sıra bir mühendislik ve altyapı başarısının sonucu olduğunu göstermektedir. Görsel verinin eksikliği, şiirin sunduğu anlatımı daha değerli hâle getirirken; bu durum tarih manzumelerinin mimari hafızayı taşıyan metinler olarak işlev gördüğünü bir kez daha ortaya koymaktadır.

Sonuç

Bir *Divan*'dan hareketle İstanbul'un önemli semtlerinden Üsküdar'ın XVIII. yüzyılda su uygarlığına katkı sunacak yapılarının tanıtıldığı çalışmada görülmüştür ki insanlık için en önemli hayat kaynağı olan su için sadece Devlet'in ileri gelen er kişileri değil hanımları da bunu bir vazife bilip bu sevaptan paylarına düşeni almışlardır. Nitekim sadece incelediğimiz *Divan*'da Üsküdar'daki 6 çeşmenin ikisinin banisi kadındır. Üç yüz yıl öncesine ait çeşmelerden bir *Divan* şairinin haber vermesi edebiyatın tarihî, mimarî, coğrafi, ekonomik vs. alanlara katkısını gözler önüne sermektedir. Gerek tarih gerekse edebiyat araştırmacılarının tarih manzumelerini derinlemesine tetkik etmeleri ile nice hazinelere kavuşulacağı muhakkaktır.

Çalışmanın ortaya koyduğu en önemli bulgulardan biri, tarih manzumelerinin somut kültürel miras unsurları ile doğrudan ilişki kuran ve bu yapıları anlamlandıran metinler olduğudur. Nitekim Üsküdar'daki çeşmelerin bir kısmı günümüze ulaşmamış olsa da, Nedim'in şiirleri bu yapıların varlığına, işlevine ve toplumsal karşılığına dair önemli bilgiler sunmaktadır. Bu durum, edebî metinlerin mimari ve kentsel tarih araştırmaları açısından alternatif bir kaynak olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir. Bunun yanı sıra çalışmada, çeşmelerin yalnızca su ihtiyacını karşılayan yapılar olmadığı; banilerin siyasi ve sosyal temsillerini görünür kılan, kamusal mekânı şekillendiren ve kültürel belleği taşıyan unsurlar olduğu da anlaşılmıştır. Özellikle Damad İbrahim Paşa Maksemi'nin birden fazla çeşmeye kaynaklık etmesi, su mimarisinin bireysel hayratlardan ziyade bütüncül bir şehir planlamasının parçası olarak ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Şunu da ifade etmek gerekir ki Nedim'in tarih manzumeleri sadece birkaç beyitten müteşekkil, gönle hitap eden, edebî birer estetik abidesi değil aynı zamanda tarihe düşülen birer kayıttır. Bu şiirler bir zamanlar Osmanlı'nın tarihî, kültürel, mimarî vs. unsurları hakkında bilgi vermekte, şairlerinin adeta kendi dönemlerinin birer gazetecisi

⁵⁵ Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 1162.

⁵⁶ Aynur - Karateke, *III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri*, 210-211.

olma vazifesini üstlendiklerini göstermektedir. Nitekim bir padişahın bir beldeye düzenleyeceği sefer, bir kalenin fethi, zaferle sonuçlanana bir savaş, bir camiin yapımına yazılan şiir özellikle sözlü kültürün etkisiyle yayılmakta, dönem hakkında Osmanlı toprakları içerisinde yaşayan halka pay-ı tahttan haber vermektedir.

Sonuç olarak, XVIII. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin somut kültürel mirasına Üsküdar'dan katkı sunmayı hedefleyen bu çalışma, tarihî eserleri belgelemekle birlikte Divan şairlerinin tarih manzumeleri aracılığıyla, şehir tarihinin, su mimarisinin ve kültürel belleğin yeniden okunabileceğini göstermiştir. Bu bağlamda, Osmanlı tarihî eserlerini araştırarak olanlara, Divan şairlerini ve onların tarih manzumelerini disiplinlerarası bir bakışla dikkate almaları önerilmektedir. Bu çalışma, edebiyat, tarih, mimarlık ve şehir tarihi disiplinlerini bir araya getirerek, tarih manzumelerinin çok katmanlı bir okumasını mümkün kılması bakımından literatüre katkı sunmaktadır. Aynı zamanda, kültürel mirasın yalnızca fiziksel yapılarla sınırlı olmadığı; bu yapılar etrafında üretilen metinler ve anlatılarla birlikte anlam kazandığı yönündeki kuramsal yaklaşımları da desteklemektedir.

Gelecek çalışmalar açısından, farklı şairlerin tarih manzumelerinin başka şehirler ve mimari yapılar bağlamında incelenmesi, Osmanlı şehir kültürünün daha geniş bir perspektiften değerlendirilmesine katkı sağlayacaktır. Ayrıca, kaybolmuş mimari yapıların edebî metinler aracılığıyla yeniden okunması, kültürel belleğin sürekliliğini anlamak açısından önemli bir araştırma alanı olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda, tarih manzumelerinin dijital haritalama, mekânsal analiz ve görsel arşiv çalışmalarıyla birlikte ele alınması, disiplinlerarası araştırmalar için yeni imkânlar da sunacaktır.

Kaynakça

- Akkaya, Nesrin. *Nedim'in Tarih Manzumeleri ve Tarih Manzumelerinde Mahallileşme Akımının İzleri*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi, 2003.
- Altun, Kudret, ve Savaş Uzun. "Nedim'in Şiirlerinde İstanbul Unsurları." *Türk Kültürü* 39, no. 453 (2001): 45-59.
- Assmann, Jan. *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Atak, Erkan. "Kaptan-ı Deryâ Kaymak Mustafa Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri." *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Sonbahar Özel Sayısı (2020): 168-181.
- Aynur, Hatice, ve Hasan T. Karateke. *III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri (1703-1730)*. İstanbul: Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995.
- Ayvansarâyî, Hafız Hüseyin. *Mecmuâ-ı Tevârih*. Hazırlayan Fahri Ç. Derin ve Vahid Çabuk. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985.
- el-Buhârî. *Sahîhu'l-Buhârî*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Çağbayır, Yaşar. *Ötüken Türkçe Sözlük*. 5 cilt. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.
- Çeçener, H. Besim. *Üsküdar Merkez Mahalleleri Osmanlı Dönemi Su Uygarlığı Eserleri*. İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Deniz-Şamer, Aliye. *18. Yüzyıl Tarih Manzumelerinde Toplumsal Yaşam*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2012.
- Ebû Dâvûd. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- Egemen, Affan. *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri (Resimleri ve Kitabeleri ile 1165 Çeşme ve Sebil)*. İstanbul: Arıtan Yayınevi, 1993.

- Elbir, Bilal, Can Bağcı, ve Hasan Yıldız. "Divan Edebiyatında Tarih Manzume Geleneği ve Nedîm ile Şeyh Gâlib'in Tarih Manzumelerinin Karşılaştırılması." *EKEV Akademi Dergisi* 16, no. 51 (2012): 295-306.
- Eyice, Semavi. "Üsküdar Çeşmeleri." *İstanbul* 1 (1989): 40.
- Gedik, Nusret. "Tarih Düşürme Geleneğinin İzinde Üsküdar'ın Kaybolmuş Yapıları." *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X, 19-20-21 Ekim 2018 Bildiriler* içinde, 2:245-308. İstanbul: Üsküdar Belediyesi Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Hadislerle İslam*. 7 cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Haskan, Mehmet Nermi. *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*. İstanbul: Üsküdar Belediyesi Başkanlığı Yayınları, 2001.
- Illich, Ivan. *H2O ve Unutmanın Suları*. Çeviren Lizi Behmoaras. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2001.
- Karadavut, Nilüfer. "Bâkî ve Nedîm Dîvânı'nda İstanbul Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme." *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi* 2, no. 3 (2020): 460-480. <https://doi.org/10.30798/usb主.742653>
- Konyalı, İbrahim Hakkı. *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*. 2 cilt. İstanbul: Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yayınları, 1977.
- Macit, Muhsin. *Nedîm Divânı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.
- Nora, Pierre. "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire." *Representations* 26 (1989): 7-24.
- Nurdan, Semiha. "Sultan III. Ahmed Döneminde Hayırsever Bir Saraylı Kadın: Emetullah Başkadın Vakfı ve Vakfiyeleri." *Ankarad* 1, no. 1 (2020): 179-195.
- Özel, Şükran. *Nedîm'in Şiirlerinde Mimari Eserlere Göndermeler*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Serdaroğlu, Vildan. *Nedîm Divânı'ndaki Soyut Kavramlar (Gazeller, Şarkılar, Rubailer, Kıt'alar, Tarihler, Beyitler)*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.
- Tanışık, İbrahim Hilmi. *İstanbul Çeşmeleri II: Beyoğlu Üsküdar Cihetleri*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1945.
- Türkiye'nin Tarihî Eserleri. "Üsküdar Çeşmesi." Erişim 9 Mayıs 2023. <https://www.turkiyenintarihieserleri.com/?oku=1473>
- UNESCO. *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*. Paris: 1972.
- Ünlü, Osman. "Şairin Gözüyle Lale Devri İmarı: Nedîm'in Tarih Manzumeleri." *Lale Devri'nde Osmanlı Devleti ve Nevşehir* içinde, 638-656. Konya: Kömen Yayınları, 2018.
- Yakıt, İsmail. *Türk-İslâm Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010.